

WALTER PUCHNER

ΕΠΙΒΙΩΜΑΤΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΙΑΚΗΣ
ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ
ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΑΙ ΒΑΛΚΑΝΙΚΟ ΛΑΪΚΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ

*Παρατηρήσεις πάνω στην αλληλεξάρτηση της
προφορικής και της γραπτής παράδοσης*

Σε μια περίοδο που η θεωρία του πολιτισμού και η φιλολογία δείχνουν έντονο ενδιαφέρον για τα προβλήματα που αφορούν την προφορικότητα και τον γραπτό λόγο στη διαδικασία της παράδοσης λαϊκών αναγνωσμάτων, η κρητική αναγεννησιακή λογοτεχνία και η λαϊκή της πρόσληψη από τον 17ο μέχρι τον 20ό αιώνα στην ίδια την Κρήτη, στην Ελλάδα και στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων, αποτελεί μοναδικό παράδειγμα για την παρακολούθηση των τρόπων διάδοσης που μπορούν να ακολουθήσουν τα λογοτεχνικά προϊόντα ενός αριστοκρατικού και αστικού πολιτισμού κατά τη μετάδοσή τους στη λαϊκή πρόσληψη και την προφορική παράδοση. Συνήθως το πρόβλημα τίθεται από την αντίστροφη πλευρά: σε σχέση με τους τρόπους με τους οποίους η προφορική παράδοση εδραιώνεται και διαμορφώνεται σε γραπτό λόγο, καθώς και σε σχέση με το πολύπλοκο πρόβλημα αν τα βυζαντινά λαϊκά άσματα του Διγενή Ακρίτα προηγούνται χρονικά του λογοτεχνικά επεξεργασμένου έπους γύρω από το ίδιο θέμα ή όχι¹. Φαίνεται πως πρέπει να υπάρχουν συγκεκριμένες ιστορικές και πολιτισμικές προϋποθέσεις για να γίνει δυνατή μια τέτοια μετάβαση από τον κυρίως, τον "υψηλό" πολιτισμό, στον λαϊκό πολιτισμό.

Η περίπτωση της κρητικής "αναγεννησιακής" λογοτεχνίας του 16ου και 17ου αιώνα προσφέρεται όλως ιδιαιτέρως για ανάλυση και για την κατασκευή ενός μοντέλου, γιατί υπάρχει ένα σαφές τέλος της φιλολογικής παραγωγής, το 1669, με την άλωση του Χάνδακα από τους Τούρκους. Αυτή είναι επίσης η αρχή της αναπαραγωγής (ή μεταφοράς) τέτοιων λογοτεχνικών κειμένων σε λαϊκές εκδόσεις και της προσαρμογής και δημιουργικής τροποποίησης των θεμάτων στην προφορική και ημιπροφορική παράδοση, μια διαδικασία που διήρκεσε περίπου τρεις αιώνες και πραγματοποιήθηκε, ακολουθώντας τους τρόπους παραγωγής και διανομής του ελληνικού

1. Βλ. Στ. Αλεξίου, *Βασίλειος Διγενής Ακρίτας και το άσμα του Αρμούρη*, Αθήνα 1985 (σχετική βιβλιογραφία και κυρίως κεφ. 8 της εισαγωγής).

βιβλίου, όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά και σε άλλες περιοχές των Βαλκανίων, κυρίως στη Ρουμανία².

Η κρητική "αναγεννησιακή" λογοτεχνία³ βασίζεται κατ' ουσίαν στη βυζαντινή παράδοση και σε ιταλικές ουμανιστικές επιρροές. Χρησιμοποιεί δύο κρητικές διαλέκτους (μιάν ανατολική και μία δυτική) και αντικαθρεφτίζει υφολογικά στοιχεία και μοτίβα της αναγεννησιακής και μπαρόκ λογοτεχνίας καθώς και του μανιερισμού. Οι ποιητές της προέρχονται από την ανώτερη τάξη -τους nobili cretesi ή veneti- ή από τη μεσαία τάξη -τους cittadini- και έχουν παιδεία κυρίως ουμανιστική και, στην τελευταία περίοδο της Βενετοκρατίας, προέρχονται εν μέρει και από περιβάλλον εχθρικό στη Μεταρρύθμιση⁴. Τα λογοτεχνικά είδη που καλλιεργήθηκαν είναι η διδακτική θρησκευτική ποίηση, σατυρικά, ερωτικά και ιστορικά ποιήματα, βουκολικά ειδύλλια, μυθιστορία (έπος) και δράμα (τραγωδία, κωμωδία, βουκολικό δράμα και ουμανιστικό θρησκευτικό δράμα)⁵. Μερικά απ' αυτά τα λογοτεχνικά προϊόντα έχουν ένα συγκεκριμένο ιταλικό πρότυπο, αλλά η κρητική προσαρμογή είναι συνήθως υψηλότερης αισθητικής ποιότητας απ' ό,τι το πρωτότυπο⁶. Η κρητική λογοτεχνία έχει γίνει ήδη από αρκετό καιρό αντικείμενο συστηματικής έρευνας και υπάρχει και εκτεταμένη ειδική βιβλιογραφία⁷.

2. Η βασική βιβλιογραφία στις C. Velculescu, «Die rumänischen Leser eines Volksbuches kretischer Herkunft: der "Erotocrit"», *Europäische Volksliteratur. Festschrift für F. Karlinger*, Βιέννη 1980, σ. 184-193. Βλ. επίσης C.Velculescu/V.G.Velculescu, «Livres roumains à listes de souscripteurs (Première moitié du XIXe siècle)», *Revue des études sud-est européennes* 12/2 (1974) 205-22· 13/4 (1975) 539-548.

3. Γενικά για την κρητική "αναγεννησιακή" λογοτεχνία βλ. Μ.Ι. Μανούσας, *Η κρητική λογοτεχνία κατά την εποχή της Βενετοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1965 και Στ. Αλεξίου, *Η κρητική λογοτεχνία και η εποχή της*, Αθήνα 1985.

4. Αυτό υπογραμμίζεται από τον Mario Vitti, *Einführung in die neugriechische Literatur*, Μόναχο 1972, σ. 29-45.

5. Για το δράμα και τα είδη του βλ. επίσης W. Puchner, «"Kretisches Theater" zwischen Renaissance und Barock (zirka 1590-1669) Forschungsstand und Forschungsfragen», *Maske und Kothurn* 26 (1980) 85-102.

6. Αυτό ισχύει για την τραγωδία και το θρησκευτικό δράμα, βλ. A. Embiricos, «Critique comparée d' Erophile et d' Orbecche», *L' Hellénisme Contemporain* (1956) 330-360, που διορθώνει την άποψη του C. Bursian, «Erophile. Vulgärgriechische Tragödie von Georg Chortatzes aus Kreta. Ein Beitrag zur Geschichte der neugriechischen und italienischen Litteratur», *Abhandlungen der phil. hist. Kl. d. Königl.-Sächs. Ges. d. Wiss.*, τ. V, No. VII, Λιψία 1870, σ. 549-635. Βλ. επίσης την άποψη του Wim Bakker για τη *Θυσία του Αβραάμ*: «εάν ο Grotto είναι ποιητής, ο "μυμητής" του είναι μεγάλος ποιητής», στο: W. Bakker, *The Sacrifice of Abraham. The Cretan biblical Drama "H θυσία του Αβραάμ" and Western European Tradition*, Birmingham 1978, σ. 114.

7. A. Vincent, «Demotic literature of the Cretan Renaissance period», *Μαντατοφόρος* 2 (Άμστερνταμ 1973), 8-23. Για το θέατρο βλ. Μ. Ι. Μανούσας, *Κριτική βιβλιογραφία του «Κρητικού Θεάτρου»*, 2η έκδ., Αθήνα 1964 και Στ. Κακλαμάνης, «Κριτική βιβλιογραφία του "Κρητικού Θεάτρου" (1965-1979)», *Ο Ερασιστής* 19 (1981) 46-73.

Θα προσπαθήσω να αναλύσω πολύ σύντομα έξι παραδείγματα κρητικής λογοτεχνίας με σκοπό να καταδείξω τους διαφορετικούς τρόπους μετάδοσης και πρόσληψης αυτών των θεμάτων σε αναγνώστες ή ακροατές. Υπάρχουν επίσης ορισμένες ενδείξεις για μερικώς προφορική μετάδοση της παλαιότερης δημώδους βυζαντινής λογοτεχνίας⁸. Οι περιπτώσεις που θα εξετάσω καταδεικνύουν ένα φάσμα δυνατοτήτων μεταξύ της καθαρά προφορικής παράδοσης και της χρήσης του γραπτού λόγου. Μεταφράσεις αυτών των έργων σε άλλες βαλκανικές γλώσσες (κυρίως στα σερβικά, ρουμανικά και τουρκικά⁹) έγιναν στα τέλη του 18ου και του 19ου αιώνα, πριν από την εμφάνιση των σφοδρών εθνικισμών, όταν η πολιτιστική ανταλλαγή ήταν αρκετά έντονη (σ' αυτό το σημείο θα ήθελα να αναφέρω τον δίγλωσσο ποιητή Prlićev/Σταυρίδη¹⁰, τον Σέρβο δραματικό ποιητή Ρορονίε που ήταν Έλληνας κατά τό ήμισυ¹¹, τις βουλγαρικές και ρουμανικές μεταφράσεις κωμωδιών του Χουμουζίη¹², τον εμπνευστή του πρώιμου ρουμανικού θεάτρου Κυριακό Αριστία¹³ κ.ά.). Έρευνες έχουν καταδείξει ότι οι (παρα)λήπτες της βαλκανικής διάδοσης της κρητικής λογοτεχνίας δεν ήταν σε όλες τις περιπτώσεις άνθρωποι χαμηλότερων τάξεων, "λαός"¹⁴. Αλλά ούτε και ταιριάζει στην κοινωνική δομή των λαών των Βαλκανίων της εποχής της Τουρκοκρατίας ένα αυστηρό ταξικό μοντέλο. Ο προφορικός λόγος πάλι είναι συνάρτηση του αναλφαριθμητισμού, ενώ η διάδοση των βιβλίων περιορίζεται από αυτόν. Αυτοί

8. Βλ. τις πολυάριθμες μελέτες του Hans Eideneier πάνω σ' αυτό το θέμα. Αναφέρω επιλεκτικά: «*Leser- oder Hörerkreis? Zur byzantinischen Dichtung in der Volkssprache*», *Ελληνικά* 34 (1982/83) 119 κ.ε., «*Sinnvolles Verhören im Ptochoprodromos III*», *Ελληνικά* 36 (1985) 78 κ.ε., «*Ο προφορικός χαρακτήρας της νεοελληνικής λογοτεχνίας*», *Δωδώνη* 15 (1985) 39 κ.ε., «*Der Ptochoprodromos in schriftlicher und mündlicher Überlieferung*», *Neograeca Medii Aevi*, Κολωνία 1987, 101 κ.ε., «*Zur Herausgabe von Texten der byzantinischen Volksliteratur*», *Μαντατοφόρος* 25-26 (Άμστερνταμ 1987), 63 κ.ε.

9. Κυρίως στα ρουμανικά και "καραμανλίδικα" (τουρκικά γραμμένα με ελληνικά στοιχεία).

10. D. Kadach, «*Die Darstellung Skanderbegs und der Albaner in Prlićevs "Skenderbeis" und "O Armatolos"*», *Studia Albania Monacensia*, Μόναχο 1969, σ. 129-140, O. Jašar-Nasteva, «*Die Verserzählung "Skanderbeg" von Grigor Prlićev*», *Zeitschrift für Balkanologie* 5 (1967) 34-40. Πιο εξειδικευμένη βιβλιογραφία στον W. Puchner, «*Ο Σκεντέρμπεης στην ευρωπαϊκή και βαλκανική λογοτεχνία*», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 27 (1985) 139-215, και κυρίως σ. 198 κ.ε., σ. 215.

11. Εξαντλητική βιβλιογραφία στον W. Puchner, «*Τρεις Έλληνες θεατράνθρωποι στα Βαλκάνια του 19ου αιώνα*», *Δρώμενα* 10/11 (Αθήνα 1985), 78-96, κυρίως 80 κ.ε.

12. Για τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Δ. Σπάθης, «*Η ακτινοβολία του Χουμουζίη και η παρουσία του στο βουλγαρικό θέατρο του 19ου αιώνα*», *Ο Πολίτης* 54 (1982) 76-86.

13. W. Puchner, «*Hof-, Schul- und Nationaltheater der griechischen Aufklärung im europäischen Südosten*», *Maske und Kothurn* 21 (1975) 235-262 (με τη σχετική βιβλιογραφία).

14. Όπως σημ. 2 και επίσης N. Çartojan, *Cărțile populare în literatură românească*. τ. II, Βουκουρέστι 1974, σ. 425 κ.ε. και Φ. Ηλιού, «*Βιβλία με συνδρομητές. I. Τα χρόνια του Διαφωτισμού (1749-1821)*», *Ο Ερασιστής* 12 (1975) σ. 101 κ.ε.

οι δύο βασικοί τρόποι πολιτισμικής μεταβίβασης γεφυρώνονται με τη φωναχτή ανάγνωση σε αναλφάβητο ακροατήριο, ένα φαινόμενο καλά τεκμηριωμένο για την Ελλάδα και για ολόκληρη την περιοχή των Βαλκανίων¹⁵.

Παράδειγμα 1. Μια γερμανίδα περιηγήτρια, η Esperanza von Schwarz (με λογοτεχνικό ψευδώνυμο Ελπίς Μέλαινα), συνέλεξε το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα δημοτικά τραγούδια στην Κρήτη και τα εξέδωσε το 1873, και έναν χρόνο αργότερα και με γερμανική μετάφραση¹⁶. Ανάμεσα σ' αυτά τα τραγούδια είναι και ένα μοιρολόι έντονα επηρεασμένο από στίχους του γνωστού *Ρίμα θρηνητική εις τον πικρόν και ακόρεστον Άδην* του Ιωάννη Πικατόρου (terminus post quem 1519), ένα ποίημα "Κατάβασης στον Άδη" με λεπτομερή περιγραφή του Κάτω κόσμου¹⁷. Αυτό το κρητικό ποίημα πρωτοεκδόθηκε από τον W. Wagner στα *Carmina graeci medii aevi* μόλις το 1874¹⁸. Έτσι είναι αδύνατο να υπήρξε κάποια λόγια επίδραση "ανατροφοδότησης" στην προφορική παράδοση. Αυτό σημαίνει ότι η χρονική εμβέλεια της προφορικής παράδοσης στο νησί εκτείνεται από τον 16ο ως τον 19ο αιώνα¹⁹. Αυτό αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι το ίδιο μοιρολόι έχει επίσης μερικά δίστιχα από τον πρόλογο της *Ερωφίλης*, της τραγωδίας του Γεωργίου Χορτάτση, που γράφτηκε πιθανώς γύρω στο 1600, για να εκδοθεί αργότερα πολλές φορές και να γίνει ένα διαδεδομένο λαϊκό ανάγνωσμα²⁰. Υπάρχει και άλλη απόδειξη για τη διάρκεια της προφορικής παράδοσης στη Κρήτη: το ιστορικό τραγούδι της *Βιέννας*, μια αρκετά ασαφής περιγραφή της δεύτερης πολιορκίας της Βιέννης από τους Τούρκους το 1683, όπου ο τραγουδιστής δεν καλογνωρίζει τί είναι η "Βιέννα" και πού βρίσκεται²¹. Το μοτίβο της διαμάχης με τους Τούρκους ήταν αρκετά ισχυρός λόγος για να ενταχθεί αυτό το θέμα, που δημιουργήθηκε στα χρόνια μετά το 1683, στην προφορική παράδοση του νησιού. Ίχνη μίας τέτοιας προφορικής παράδοσης "μακράς διάρκειας" εντοπίζονται και στην Κύπρο²².

15. Για στοιχεία βλ. Α. Πολίτης, «Το βιβλίο μέσο παραγωγής της προφορικής γνώσης», *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες*, Αθήνα 1982, σ. 271-282.

16. Ελπίς Μέλαινα, *Κρητική μέλισσα*, Αθήνα 1873· *Kreta-Biene oder Kretische Volkslieder, Sagen, Liebes-, Denk- und Sittensprüche gesammelt und herausgegeben von Elpis Melena*, Μόναχο 1874.

17. Βλ. Γ.Κ. Μαυρομάτης, «Στίχοι της *Ρίμας θρηνητικής* του Πικατόρου σε Κρητικό δημοτικό τραγούδι», *Κρητολογία* 7 (1978) 78-100 και επίσης «Και άλλοι στίχοι της *Ρίμας θρηνητικής* του Πικατόρου από τη λαϊκή παράδοση», *Κρητολογία* 8 (1979) 121-122.

18. W. Wagner, *Carmina graeca medii aevi*, Λυψία 1874, 224 κ.ε.

19. Πράγμα που αποδεικνύεται και από το Παράδειγμα 2.

20. Βλ. Παράδειγμα 6.

21. W. Puchner, «The Cretan song of "Vienna"», *Lares* (1985) 495-515. Για το πρωτότυπο κείμενο βλ. *Jahrbuch des Österreichischen Volksliedwerkes* 29 (1980) σ. 59 κ.ε.

22. H. Eideneier, «Ausläufer byzantinischer Dichtung in zypriotischen Volksliedern. Beweis mündlicher Überlieferung?» *Αντίχαρη. Τόμος Στ. Καρτζά*, Αθήνα 1984, σ. 93-109.

Παράδειγμα 2· Η διάρκεια της αμιγούς προφορικής παράδοσης στην Κρήτη αποδεικνύεται και από μιαν άλλη περίπτωση, τη χαμένη κωμωδία με τον υποθετικό τίτλο *Φιορεντίνος και Ντολτσέτα*²³. Στις ελληνικές παραλλαγές του παραμυθιού "Η λησμονημένη νύφη" (AaTh 313c) και ιδιαίτερα στις 29 κρητικές παραλλαγές του υπάρχουν ομοιοκατάληκτα δίστιχα στο τέλος της ιστορίας που όλα μαζί διαμορφώνουν έναν δραματικό διάλογο, την τελευταία σκηνή από μιαν άγνωστη κωμωδία. Οι πιο περί-τεχνες παραλλαγές, με περισσότερους από 120 στίχους, που εκδόθηκαν για πρώτη φορά το 1909, προσφέρουν, αρκετά καλά διατηρημένο, το διαλογικό μέρος της σκηνής της αναγνώρισης της νύφης και του γαμπρού μπροστά στο δικαστήριο του βασιλιά.

Με τη βοήθεια και άλλων παραλλαγών (υπάρχουν 101), κυρίως όμως των κρητικών, μπορεί σχεδόν να ανασυσταθεί το θεατρικό κείμενο. Αυτή η φιλολογική ψιλοδουλειά, η ανασύσταση, κομμάτι-κομμάτι, του πρωτοτύπου κειμένου, με την παρακολούθηση των μηχανισμών της προφορικής παραλλαγής και παραμόρφωσης, αποδεικνύει τελικά ότι το λογοτεχνικό πρωτότυπο πρέπει να είναι μια χαμένη κρητική κωμωδία του 17ου αιώνα. Το μόνο που γνωρίζουμε είναι η ιταλική προέλευση του μοτίβου της "λησμονημένης νύφης" σε τρεις εξέχουσες συλλογές διηγήσεων του 16ου και 17ου αιώνα²⁴. Τα πρόσφατα κρητικά κείμενα που παραδόθηκαν προφορικά έως τον 20ό αιώνα αποτελούν ίχνη της τελευταίας σκηνής ενός άγνωστου θεατρικού έργου που στήριξε τη δραματουργία του στην υπόθεση ενός ιταλικού διηγήματος, πιθανότατα του πέμπτου διηγήματος από το έπος *Libro d'arme e d'amore nomato Mambriano* του Francesco Cieco de Ferrara, που πρωτοεκδόθηκε το 1509. Αυτή η δικαστική σκηνή της άγνωστης κρητικής κωμωδίας με την "αναγνώριση" του ζευγαριού και τη λύση της μαγικής πλοκής παραδόθηκε προφορικά, πιθανότατα με την ετήσια παράσταση της λαϊκής αποκριάτικης δικαστικής σκηνής στα χωριά²⁵. Αυτός ο τύπος αυτοσχέδιας παράστασης των χωρικών, θέαμα και δρώμενο διαδεδομένο στην Ελλάδα και σε ολόκληρη την περιοχή της Μεσογείου και των Βαλκανίων²⁶, υποκαταστάθηκε από αυτό το λογοτεχνικό μοτίβο και ξαναζωντάνευε στη μνήμη των ανθρώπων σαν άκουγαν τη διήγηση της

23. M. I. Manusakas/W. Puchner, *Die vergessene Braut. Bruchstücke einer unbekannten kretischen Komödie des 17. Jahrhunderts in den griechischen Märchenvarianten vom Typ AaTh 313c*, Βιέννη 1984.

24. Francesco Cieco da Ferrara, *Libro d'arme e d'amore nomato Mambriano*. Introduzione e note di Giuseppe Rua, 3 τόμοι, Τορίνο χ.χρ. [1926] (canto XX. 31 - XXIII.6)· Celio Malespini, *Ducento Novelle*, Βενετία 1609· Giovanni Battista Basile, *Lo cunto de li cunti*, Νάπολη 1634-36.

25. Για ελληνικές αποκριάτικες σκηνές λαϊκού δικαστηρίου βλ. W. Puchner, *Bruchstumserscheinungen im griechischen Jahreslauf und ihre Beziehungen zum Volkstheater*, Βιέννη 1977, σ. 252 κ.ε.

26. Για την αποκριάτικη σκηνή στον χώρο των Βαλκανίων: W. Puchner, *Λαϊκό θέατρο στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια*, Αθήνα 1989, σ. 115-128.

"λησμονημένης νύφης", που φαίνεται να είναι η βάση τόσο της άγνωστης κρητικής κωμωδίας όσο και του ιταλικού πρωτοτύπου²⁷.

Μέχρι στιγμής δεν γνωρίζουμε τυπωμένο ελληνικό βιβλίο με αυτό το θέμα. Σε αυτή την περίπτωση αποδεικνύεται και η ποιότητα της προφορικής παράδοσης στην Κρήτη και την περιοχή του Αιγαίου, που επιτρέπει την ανασύσταση μέρους ενός θεατρικού κειμένου του 17ου αιώνα από προφορικές παραλλαγές του 19ου και 20ού αιώνα²⁸.

Παράδειγμα 3. Με το έργο *Η Εύμορφος Βοσκοπούλα*, που γράφτηκε γύρω στα 1600 και εκδόθηκε για πρώτη φορά στη Βενετία το 1627, μπαίνουμε στον κύκλο των ελληνικών δημοδών βιβλίων, που τυπώνονταν και επανεκδίδονταν απαντωτά στη Βενετία και κυκλοφόρησαν σε ευρύτατες περιοχές της νοτιοανατολικής Ευρώπης²⁹. Η κακή έκδοση αυτού του βουκολικού ειδυλλίου, σε σχεδόν 500 ενδεκασύλλαβους στίχους³⁰, επαναλήφθηκε στα 1638, 1666, 1699, 1754, 1755, 1764, 1780 κ.λπ.³¹, και επίσης σε πολλές "φιλολογικές" εκδόσεις τον 19ο και 20ό αιώνα³². Το έργο αυτό ήταν τόσο γνωστό και δημοφιλές στους λόγιους ώστε υπάρχει ακόμα και λατινική μετάφραση του (Παρίσι 1698)³³. Όμως αυτό το αναγεννησιακό βουκολικό έργο τραγουδήθηκε και από τους λαϊκούς ανθρώπους που προσάρμοσαν τους ενδεκασύλλαβους σε "πολιτικούς" στίχους. Τέτοιες λαϊκές παραλλαγές γνωρίζουμε από την Κρήτη, τη Μήλο, τη Νάξο, τη Χίο και άλλα νησιά του Αιγαίου³⁴.

Αυτές οι παραλλαγές είναι προϊόντα μιας μεικτής παράδοσης, παράδοσης προφορικής και παράδοσης ανάγνωσης, όπως συμβαίνει και στα παραδείγματα λαϊκών βιβλίων που ακολουθούν. Κάθε δημόσια ανάγνωση μπροστά σε αναλφάβητο ακροατήριο αποτελεί νέο σημείο εκκίνησης για την προφορική παράδοση, διόρθωσης των στίχων που συγκρατεί η μνήμη του καθενός και ενίσχυσης της συλλογικής μνήμης του προφορικού πολιτισμού.

27. Manusakas/Puchner, *ό.π.*, σ. 131-143.

28. Η περίπτωση είναι πραγματικά μοναδική. Για ένα άλλο παράδειγμα βλ. J. Bolte/J. Polivka, *Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm*, 5 τόμοι, Λιψία 1913-1931, στον 3ο τόμο, σ. 517-531.

29. Για την ελληνική τυπογραφία στη Βενετία και τη διακίνηση του ελληνικού βιβλίου στα Βαλκάνια βλ. Γ. Βελουδής, *Το ελληνικό τυπογραφείο των Γλυκήδων στη Βενετία (1670-1854). Συμβολή στη μελέτη του ελληνικού βιβλίου κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1987 (1η έκδ. στα γερμανικά: Wiesbaden 1974).

30. Κριτική έκδοση από τον Στ. Αλεξίου, *Η Βοσκοπούλα. Κρητικό ειδύλλιο του 1600*, Ηράκλειο 1963.

31. Αλεξίου, *ό.π.*, Εισαγωγή, σ. ια' κ.ε.

32. *ό.π.*, σ. ιδ' κ.ε.

33. E. Legrand, *La belle bergère, poème en dialecte crétois ...*, Paris 1900, σ. 16 κ.ε.

34. Βιβλιογραφία στον Αλεξίου, *ό.π.*, σ. ν' κ.ε.

Παράδειγμα 4. Το ονιανιστικό θρησκευτικό δράμα *Η Θυσία του Αβραάμ*³⁵ που έχει σαν πρότυπο το έργο *Lo Isach* του Luigi Groto (1586)³⁶, και που γράφτηκε από έναν ανώνυμο (ή από τον Βιτσέντζο Κορνάρο)³⁷, πιθανόν γύρω στα 1600 ή πριν το 1635, την ημερομηνία του χειρογράφου³⁸, και που τυπώθηκε στη Βενετία το 1696 ή 1697³⁹ (αν και η πρώτη διασωθείσα έκδοση είναι του 1713⁴⁰), συνιστά την περίπτωση ενός πολυδιαβασμένου λαϊκού βιβλίου με σημαντική επίδραση στην προφορική και γραπτή παράδοση. Επανεκδόθηκε στη Βενετία στα 1745, 1754, 1755, 1760, 1777, 1791, 1796, 1798 κ.λπ.⁴¹, μεταφράστηκε στα σερβικά από τον V. Rakić (πρόκειται για μετάφραση γνωστή και στην Ουγγαρία)⁴², ενώ παίχτηκε στη σκηνή το 1836 στο Novi Sad και το 1853 στο Βελιγράδι⁴³. Μια συντομευμένη έκδοση αυτού του βιβλικού δράματος παιζόταν και στη Ζάκυνθο⁴⁴ στη διάρκεια των λαϊκών θεατρικών παραστάσεων την περίοδο του καρναβαλιού ("ομιλίες")⁴⁵. Υπάρχουν όμως και άλλες συντομευμένες παραλλαγές από τη Νάξο σε χειρόγραφα του 18ου αιώνα⁴⁶. Η επίδραση στην προφορική παράδοση είναι

35. Κριτική έκδοση από τον Γ. Μέγα, Αθήνα 1954. Νέα κριτική έκδοση ετοιμάζει ο Wim Bakker.

36. Bakker, *ό.π.*, σ. 6.

37. Υπάρχει μια πολύπλοκη διαμάχη πάνω σε αυτό το θέμα. Για πληροφορίες βλέπε Puchner, «Kretisches Theater», *ό.π.*, σ. 105 κ.ε., με τις σχετικές παραπομπές.

38. Το χειρόγραφο στον Νανιανό κώδικα (Cod. marc. gr. cl. XI cod. XIX [colloc. 1394] f. 210^r-231^r) είναι πιθανότατα αντίγραφο και όχι το πρωτότυπο.

39. S. Salaville, «Deux Crétois établis à Venise au XVIIe siècle. Grégoire et Marc-Maxim Maras», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 24 (1955) 351-364, και κυρίως 354 κ.ε.

40. Ο Ε. Legrand, *Bibliothèque grecque vulgaire*. I, Παρίσι 1880, σ. 226-268, εξέδωσε μια παραλλαγή χρονολογημένη στα 1535, χρονολογία που αργότερα αποδείχτηκε λανθασμένη.

41. Υπάρχει και έκδοση στην Κέρκυρα, στα 1836: Γ. Αλισανδράτος, «Άγνωστη βενετική έκδοση της "Θυσίας του Αβραάμ"» *Ο Ερασιστής* 4 (1966) 161-170.

42. Ο V. Rakić ήταν κληρικός, βλ. N. Vukadinović, «V. Rakić traducteur du grec», *Prilozi za književnost* 16, Βελιγράδι 1935.

43. M. Lascaris, «Nouvelles publications sur la littérature crétoise», *Les Balkans* 10 (1938) 238-240.

44. Στα 1910 (Σπ. Δε Βιάζης, *Λαογραφία* 2 (1910) 674) και στα 1913-1925 (Κ. Πορφύρης, «Ζακυνθινές ομιλίες», *Θέατρο* 14 (1964) 24 κ.ε. και κυρίως 29 κ.ε.), στο χωριό Σκουλικάδο στα 1887 (W. Puchner, «Südost-Belege zur "Giostra": Reiterfeste und Lanzenturniere von der kolonialvenezianischen Adels- und Bürgerrenaissance bis zum rezenten heptanesischen Volksschauspiel», *Schweizerisches Archiv für Volkskunde* 75 (1979) 1-27, κυρίως σ. 24).

45. Για τις "ομιλίες" γενικά βλ. W. Puchner, «Kretische Renaissance- und Barockdramatik in Volksaufführungen auf den Sieben Inseln», *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* 79 (1976) 232-242.

46. Δ.Β. Οικονομίδης, «Τρία έργα της Κρητικής λογοτεχνίας εν Απεράθω Νάξου», *Κρητικά Χρονικά* 7 (1953) 110-118, Γλ. Πρωτοπαπά, «Ποίημα απαρνημένης. Στιχούργημα κατά μίμησης της "Θυσίας του Αβραάμ" εκ Ναξιακού χειρογράφου του ΙΗ' αιώνας», *Παρνασσός* 2 (1960) 213-219.

επίσης εμφανής, εφ' όσον ένα δίστιχο διαφυλάχτηκε σε μια λαϊκή παραλλαγή της τραγωδίας της *Ερωφίλης* που παιζόταν τον 20ό αιώνα στην Αμφιλοχία, στην Κεντρική Ελλάδα⁴⁷. Πολύ ενδιαφέρουσες για την ευρεία διάδοση του θέματος είναι επίσης οι μεταφράσεις στην τουρκική γλώσσα, στις λεγόμενες "καραμανλίδικες" εκδόσεις (τουρκικά με ελληνικά στοιχεία), που απευθύνονταν στις χριστιανικές μειονότητες της Μικράς Ασίας⁴⁸ (εκδόσεις του 1783, 1836 και 1844⁴⁹).

Παράδειγμα 5. Πολύ έντονη στην προφορική παράδοση είναι η παρουσία του έμμετρου μυθιστορήματος *Ερωτόκριτος* του Βιτσέντζου Κορνάρου από το πρώτο μισό του 17ου αιώνα⁵⁰, ενός εκτεταμένου (σε πάνω από 10.000 "πολιτικούς" στίχους) μυθιστορήματος που εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1713 στη Βενετία και επανεκδόθηκε στα 1737, 1758, 1777, 1789, 1792, 1797, 1805, 1813, 1817, 1832, 1847 κλπ.⁵¹. Δίστιχα από αυτό το ποίημα ("μαντινάδες") τραγουδιούνται σήμερα στην Κρήτη⁵², ενώ λαϊκοί άνθρωποι στην Κρήτη και την Κύπρο θυμούνται απ' έξω μεγάλα τμήματα του⁵³. Σ' αυτήν την περίπτωση έχουμε ενδείξεις και για τον τρόπο που η ανάγνωση μπορεί να γίνει αφετηρία για την προφορική παράδοση: στη Θεσσαλία λαογράφοι ανακάλυψαν ένα παραμύθι με την υπόθεση του *Ερωτόκριτου*. Ο αφηγητής δεν ήξερε ότι αυτή ήταν μια γραπτή υπόθεση, την είχε ακούσει από κάποιον άλλον παραμυθά⁵⁴. "Ερωτόκριτος" και "Αρετούσα" μπαίνουν αρκετά συχνά ως βαπτιστικά ονόματα στην Κρήτη και την Εύβοια⁵⁵. Τοπωνύμια του ποιήματος βρίσκουμε στην Αθήνα και αλλού⁵⁶.

47. Οι στίχοι 47-48 της παραλλαγής της Αμφιλοχίας στο Γ.Θ. Ζώρας/Π. Κρέτση-Λεοντσίνη, *Πανάρατος. Μονόπρακτος λαϊκή διασκευή της Ερωφίλης*, Αθήνα 1957, σ. 12 κ.ε.

48. R. M. Dawkins, «The crypto-christians of Turkey», *Byzantion* 8 (1933) 193-237.

49. S. Salaville/E. Dalleggio, *Karamanlidika. Bibliographie analytique d'ouvrages en langue turque imprimés en caractères grecs. I. 1584-1850*, Αθήνα 1958, σ.108-11, 236-239, 280-281.

50. Κριτική έκδοση: Στ. Αλεξίου, *Βιτσέντζος Κορνάρος. Ερωτόκριτος*, Αθήνα 1980. Για τη χρονολόγηση υπάρχει σοβαρή και πολύπλοκη αντιπαράθεση, βλ. Γ. Μανρομάτης, *Το πρότυπο του Ερωτόκριτου*, Ιωάννινα 1982 και Σπ. Ευαγγελάτος, *Προς την αλήθεια για τον Βιτσέντζο Κορνάρο*, Αθήνα 1985, όπου τα βασικά επιχειρήματα αμφοτέρων.

51. Αλεξίου, *ό.π.*, σ. ιγ' κ.ε. Εδώ και η σχετική βιβλιογραφία.

52. Αλεξίου, *ό.π.*, σ. ρ' κ.ε.

53. Γ. Χατζιδάκις, *Κρητική μουσική*, Αθήνα 1958 σ. 165, Θ. Παπαδόπουλλος, «Ερωτοκρίτειοι αφηγήσεις εν τω κυπριακώ δημώδει λόγω», *Κυπριακαί Σπουδαί* 41 (1977) 211 κ.ε.

54. K. Tsangalas, «Das Orpheus- und Arionmotiv im antiken Mythos und in einem neugriechischen Märchen», *Antiker Mythos in unseren Märchen*, Kassel 1984, 72-76.

55. Αλεξίου, *ό.π.*, σ. ρ' κ.ε. Π. Μαστροδημήτρης, «Ερωτόκριτος και Εύβοια», *Αρχαίον Ευβοϊκών Μελετών* 10 (1963) 218 κ.ε.

56. Αλεξίου, *ό.π.*

Το λαϊκό βιβλίο *Ερωτόκριτος* διαβάστηκε ευρύτατα από λαϊκούς ανθρώπους τον 19ο αιώνα και το πρώτο μισό του 20ού αιώνα⁵⁷. Υπάρχουν επίσης μία τουρκική μετάφραση⁵⁸ και δύο τουλάχιστον ρουμανικές⁵⁹, από τις οποίες η δεύτερη, που έγινε από τους Anton Pann και Tudorachi Iliad και δημοσιεύτηκε το 1837 στο Sibiu⁶⁰, βασίζεται στη διασκευή του *Ερωτόκριτου* σε καθαρεύουσα από τον Διονύσιο Φωτεινό, που εκδόθηκε το 1818 στη Βιέννη⁶¹ (επανεκδόθηκε το 1845 στην Κωνσταντινούπολη και το 1864 στη Σμύρνη)⁶² και έτυχε ευρείας πρόσληψης, στα ελληνικά και στα ρουμανικά, από τους ανθρώπους της μεσαιας και ανώτερης τάξης στις ρουμανικές χώρες και στην Ουγγαρία⁶³. Η πρώτη ρουμανική μετάφραση πάλι, που έγινε τον 18ο αιώνα και διασώθηκε σε διαφορετικά αντίτυπα και παραλλαγές (ανάμεσά τους και μια εικονογραφημένη παραλλαγή του 1787)⁶⁴ φαίνεται να είναι πιο γνωστή⁶⁵. Συντομευμένες παραλλαγές του *Ερωτόκριτου* παίζονται επίσης στο λαϊκό θέατρο, στα Επτάνησα, την Πελοπόννησο και την Κεντρική Ελλάδα⁶⁶. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η σκηνή της "giostra" (β' μέρος του ποιήματος) που παίζεται στο Σκουλικάδο, στη Ζάκυνθο, μια φορά σε κάθε γενιά, ακολουθώντας αρκετά πιστά το κείμενο του ποιήματος και παρουσιάζοντας θεατρικά το κονταροχτύπημα με άλογα⁶⁷. Πρόκειται για τη λογοτεχνική παραλλαγή μιας παράδοσης αγώνων που υπάρχει στο νησί από την εποχή της Ενετοκρατίας⁶⁸. Το ποίημα άσκησε εξάλλου τεράστια επίδραση στο σύνολο της νεοελληνικής λογοτεχνίας⁶⁹.

Παράδειγμα 6. Η τραγωδία *Ερωφίλη* είναι για τη νεοελληνική λογοτεχνία ό,τι είναι η *Celestina* για την ισπανική. Είναι επίσης ένας ισχυρός

57. Ό.π.

58. Ν. Β. Τωμαδάκης, «Ο Ερωτόκριτος και οι Τούρκοι», *Δηρρός* 1 (1937) 136-137.

59. Φαίνεται πως υπάρχει και ουγγρική μετάφραση, βλ. *Homonoia. Yearbook of the Chair of Greek Philology of the University*, I, Βουδαπέστη 1979, σ. 113.

60. A. Pann, *Scieri literare*, επιμ. Radu Albala, 3 τ., Βουκουρέστι 1963.

61. Ν. Β. Οικονομίδης, «Αι πηγαί του "Ερωτοκρίτου" και ο "Νέος Ερωτόκριτος"» *Ελληνική Δημιουργία* 9 (1952) 677-680.

62. Αλεξίου, ό.π., σ. ρβ'.

63. Λεπτομερής ανάλυση της Velculescu, ό.π.

64. G. Popescu-Vılcea, *Erotocritul logofatului Petrache*, Βουκουρέστι 1977 (και μεταφρασμένο στα ελληνικά, Αθήνα 1979). Βλ. επίσης Λ. Βρανούσης, «Ένα εικονογραφημένο χειρόγραφο του Ερωτοκρίτου στη βιβλιοθήκη της Ρουμανικής Ακαδημίας», *Ηώς* 76-85 (1964) 449 κ.ε.

65. Velculescu, ό.π.

66. Αλεξίου, ό.π., σ. ρα'.

67. Puchner, ό.π., σ. 21 κ.ε.

68. Σχετικά με το μοτίβο της "giostra" στην υστεροβυζαντινή, κρητική και επτανησιακή λογοτεχνία βλ. W. Puchner, «Romanische Renaissance - und Barockmotive in schriftlicher und mündlicher Tradition Südosteuropas», *Europäische Volksliteratur. Festschrift für F. Karlinger*, Βιέννη 1980, σ. 119-150 και κυρίως 122 κ.ε.

69. Αλεξίου, ό.π., σ. ρ' - ρι'.

σύνδεσμος ανάμεσα στον λαϊκό πολιτισμό και τη λογοτεχνική παιδεία⁷⁰. Αυτό το θεατρικό έργο, το αριστούργημα του Γεωργίου Χορτάτη από το Ρέθυμνο⁷¹, γράφτηκε πιθανώς γύρω στο 1600⁷², τυπώθηκε για πρώτη φορά στη Βενετία το 1637 και επανεκδόθηκε το 1676, 1746, 1772, 1804, 1820 κ.λπ.⁷³. Γνωρίζουμε ότι στην εποχή του το έργο υπήρξε μεγάλη θεατρική επιτυχία στην Κρήτη⁷⁴. Υπάρχουν ίχνη μιας ρουμανικής μετάφρασης, τουλάχιστον του προλόγου του Χάρου⁷⁵. Μερικοί στίχοι πάλι αυτού του προλόγου υπάρχουν γραμμένοι σε μια εικόνα στη Νάξο που απεικονίζει τον Χάρο με ένα ειλητάριο στο χέρι⁷⁶. Η Ερωφίλη άσκησε μία περιέργη γοητεία σε όλους σχεδόν τους θεατρικούς συγγραφείς του 17ου και του πρώτου μισού του 18ου αιώνα: στον άγνωστο ποιητή του *Ζήνωνα*⁷⁷, στον Πέτρο Κατσαΐτη⁷⁸ και στα ανέκδοτα θρησκευτικά δράματα από τη Χίο⁷⁹. Όμως πραγματικά αξιοπρόσεκτη είναι η παρουσία του έργου στη λαϊκή παράδοση: όχι μόνον υπάρχουν ίχνη του κειμένου σε δίστιχα⁸⁰, σε ιστορικά τραγούδια⁸¹ και σε μοιρολόγια⁸², αλλά στην Κρήτη υπάρχει μια ολόκληρη κατηγορία παραλογών με το θέμα της *Ερωφίλης*⁸³. Στα Επτάνησα το έργο παιζόταν

70. Βλ. για λεπτομέρειες W. Puchner, *Θεωρία του λαϊκού θεάτρου*, Αθήνα 1985, σ. 64 κ.ε.

71. Η ταυτότητα και η χρονολόγηση του ποιητή δεν είναι βέβαιες, βλ. R. Bancroft-Marcus, «Georgios Chortatsis and His Works», *Μαντατοφόρος* 16 (Άμστερνταμ 1980), 13-46· Σπ. Ευαγγελάτος, «Γεώργιος Ιωάννη Χορτάτης (ci 1545-1610)», *Θησαυρίσματα* 7 (1970) 182-227.

72. Η παλιά κριτική έκδοση του Ξανθουδίδη του 1928 συμπληρώνεται από τη νέα κριτική έκδοση από τους Στ. Αλεξίου και Μ. Αποσκήτη το 1988.

73. Η πρώτη, κακή έκδοση έγινε από τον Ματθαίο Κιγάλα, η δεύτερη, καλύτερη, από τον Αμβρόσιο Γραδενίγο. Η δεύτερη έκδοση είναι και η βάση για τις μεταγενέστερες εκδόσεις.

74. «Edita est ac, ut memini, saepe in urbe Creta publice data semper placuit» (Nic. Papadopoli, *Historia Gymnasii Patavini*, τ.ΙΙ, Βενετία 1726, σ. 306).

75. Dosoftei, *Opere*, τ. Ι, κριτική έκδοση του Ν.Α. Ursu, Βουκουρέστι 1978, σ. 377 και 485 (όπου και βιβλιογραφία). Βλ. επίσης Δ.Β. Οικονομίδης, «Η Ερωφίλη και η ρουμανική διασκευή του Ερωτοκρίτου», *Ελληνική Δημιουργία* 12 (1953) 85-87.

76. Γ.Σ. Μαστορόπουλος, «Μία ναξιακή εικόνα του ΙΖ' αι. με επιδράσεις από την κρητική ποίηση», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 11 (1979-84) 507-558 και κυρίως 527 κ.ε.

77. W. Puchner, «Θεατρολογικές έρευνες για το πρότυπο του *Ζήνωνα*», *Θησαυρίσματα* 17 (1980) 208-284 και κυρίως 281.

78. W. Puchner, «Ο Πέτρος Κατσαΐτης και το Κρητικό θέατρο», *Παρνασσός* 25 (1983) 670-710 και κυρίως 676 κ.ε.

79. Κριτική έκδοση ετοιμάζεται από τον Μ. Ι. Μανούσκα και τον συγγραφέα.

80. Για παράδειγμα Μ. Λιουδάκη, *Κρητικές μαντινάδες*, Ηράκλειο 1933, σ. 126 αρ. 116 (*Ερωφίλη* στίχοι Ε' 429-430).

81. Όπως το τραγούδι του Γλυμίδα Αλή (1821), Α. Κιάρης, *Πλήρης συλλογή κρητικών δημοδών ασμάτων*, Αθήνα 1921, σ. 68 κ.ε., Α. Jeannarakis, *Kretische Volkslieder nebst Distichen...*, Λιψία 1876, σ. 38 κ.ε.

82. Ελπίς Μέλαινα, *ό.π.*, σ. 28, στ. 1-6 (=πρόλογος της Ερωφίλης, στ. 9-10, 15-18).

πιθανώς ήδη από τον ύστερο 17ο αιώνα και ολόκληρο τον 18ο⁸⁴. Όμως υπάρχει και μια σειρά από λαϊκές παραλλαγές με σχεδόν 150 στίχους από τα Ιωάννινα⁸⁵, από την περιοχή της Ηπείρου γενικά⁸⁶, από το Καρπενήσι⁸⁷, από την περιοχή του Μεσολογγίου⁸⁸ και από τη Θεσσαλία⁸⁹. Αυτές οι συντομευμένες παραλλαγές παίζονται την περίοδο της Αποκριάς. Σε μερικές περιπτώσεις η θεατρική παράσταση ξαναγίνεται τελετουργία και τότε η τραγωδία του Χορτάση είναι απλώς ένα "δρώμενο", ενσαρκωμένο από νέους που γυρίζουν από σπίτι σε σπίτι με αγεργμικά τραγούδια. Ο Πανάρετος δολοφονείται ακριβώς όπως ο γαμπρός στην αρχέτυπη αποκριάτικη σκηνή με θέμα τον θάνατο και την ανάσταση που είναι διαδεδομένη σε ολόκληρα τα Βαλκάνια⁹⁰. Σε μερικές περιπτώσεις το κείμενο των συντομων παραστάσεων βασίζεται σε κάποιο χειρόγραφο⁹¹.

Εξαιρετικά ενδιαφέρονσα για το ερώτημα, πώς μπορεί να επιβιώσει στην προφορική παράδοση ένα έργο υψηλής λογοτεχνίας, είναι η περίπτωση των παραλογών της *Ερωφίλης* στην Κρήτη. Μέχρι σήμερα έχουν δημοσιευτεί 10 παραλλαγές⁹², έτσι μπορούμε κάπως να εμβαθύνουμε σε αυτή την παράδοση. Η γλώσσα και η σύνταξη του Χορτάση είναι αρκετά πολύπλοκες, έτσι ώστε να είναι δύσκολο για τους τραγουδιστές να χρησιμοποιήσουν ακριβώς τις ίδιες λέξεις όπως ο ποιητής, ακόμα κι αν το μέτρο της στιχουργίας είναι το ίδιο⁹³. Έτσι, οι πολύπλοκες προτάσεις του Χορτάση κόβονται και επιμιοράζονται⁹⁴, ενώ απόφτες αναφορές βρίσκονται μόνο στην περίπτωση

83. W. Puchner, «Η "Ερωφίλη" στη δημόδη παράδοση της Κρήτης», *Αριάδνη* 1 (1983) 173-235· Th. Detorakis, «Δημώδεις κρητικές παραλογές της "Ερωφίλης"», *Κρητικά Χρονικά* 26 (1986) 262-278.

84. Γ. Πρωτοπαπά-Μπουμπουλίδου, *Το θέατρον εν Ζακύνθω από τον ΙΖ΄ μέχρι του ΙΘ΄ αιώνας*, Αθήναι 1958, σ. 9 κ.ε· W. Puchner, «Θεατρολογικά προβλήματα στο Κρητικό και Εφτανησιακό θέατρο», *Θέατρο* 61/63 (1978) 77-89 και ιδίως σ.77.

85. Κ.Ι. Φωτόπουλος, «Επιτομή της "Ερωφίλης" του Γεωργίου Χορτάτη όπως παίζονταν στα Γιάννινα το 1897», *Ηπειρωτική Εστία* 26 (1977) τευχ. 58-76, 297-298.

86. Γ. Βασταρούχα, «Αποκριά στην παλιά Αρτα», *Σκουφάς* 4 (1975) 182-187· Γ.Θ. Ζώρας, «Νέα λαϊκή διασκευή της Ερωφίλης», *Παρνασσός* 17 (1975) 435-445.

87. Κ. Σ. Κώνστας, «Κρητικές απηχήσεις στη Δυτική Ρούμελη», *Νέα Εστία* 80 (1966) 1541-1543.

88. Α. Πολυμέρου-Καμηλάκη, «"Πανάρετος". Λαϊκή διασκευή και παράσταση της Ερωφίλης στη Δυτ. Ρούμελη», *Επετηρίς Εταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών* 6 (1976/77) 225-249.

89. Α. Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Θεατρική παράσταση λαϊκής διασκευής της Ερωφίλης στο Φανάρι Καρδίτσας», *Θεσσαλικά Χρονικά* 13 (1980) 183-206.

90. Puchner, *Brauchumserscheinungen*, ό.π., σ. 239 κ.ε. και αλλού και Puchner, *Λαϊκό θέατρο*, ό.π.

91. Βλ. και Puchner, *Θεωρία*, ό.π., σ. 64 κ.ε.

92. Βλ. σημ. 83.

93. Βλ. και Puchner, «Renaissance- und Barockmotive», ό.π., σ. 144.

94. Για τη γλώσσα του Χορτάση βλ. Κ. Π. Πηδώνια, *Τα λόγια γλωσσικά στοιχεία στα έργα του Χορτάση*, Διδ. διατρ., Ιωάννινα 1982, κυρίως σ. 241 κ.ε.

που μια πρόταση συμπίπτει τελείως με ένα δίστιχο ή έναν στίχο⁹⁵. Η πλοκή απλουστεύεται, ενώ η αλληλουχία των γεγονότων είναι μερικές φορές συγκεχυμένη. Ενδιαφέρον είναι επίσης τί μένει στη μνήμη από το όλο θεατρικό έργο: πρόκειται συνήθως για σημεία με συγκινησιακή έμφαση και για δραματουργικές αιχμές του έργου όπου το ενδιαφέρον του ακροατή ή θεατή φτάνει στο αποκορύφωμά του, ή για επιτυχημένες διατυπώσεις που εντυπώνονται εύκολα στη μνήμη. Έτσι συμπεραίνουμε ότι, στην προφορική παράδοση, η συναισθηματική ταύτιση είναι προϋπόθεση της μνήμης⁹⁶. Αυτή η διαδικασία απομνημόνευσης διαταράσσεται από τη δύσκολη γλώσσα και στιχουργία του Χορτάτση: μια γραμματική ενότητα ή μια νοηματική ενότητα δεν συμπίπτουν με έναν στίχο ή ένα δίστιχο όπως στο δημοτικό τραγούδι⁹⁷. Έτσι ο τραγουδιστής θυμάται συνήθως την ομοιοκαταληξία ή την αρχή του στίχου ή κάποιο σημαντικό όνομα, ενώ το υπόλοιπο πρέπει να το ανασυνθέσει σύμφωνα με τους κανόνες του συμβατικού δημοτικού τραγουδιού. Αυτή η δημιουργική διαδικασία οδηγεί στη χρήση τυπικών εκφράσεων, σε παρανοήσεις, σε αλλαγές στην αλληλουχία των γεγονότων, σε αλλαγές των προσώπων που μιλούν, σε λογικές ασυνέπειες που διορθώνονται αργότερα με νέες τροποποιήσεις, οδηγεί όμως επίσης σε εκφράσεις που υποβάλλουν και που ταιριάζουν απόλυτα με την "ποιητική σύνταξη" των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών⁹⁸.

Πώς πραγματοποιήθηκε αυτή η μεταβίβαση λογοτεχνικών πονημάτων στον λαϊκό πολιτισμό; Τα συμπεράσματα μας βασίζονται κυρίως σε υποθέσεις. Η επίδραση της *Βοσκοπούλας*, του *Ερωτόκριτου* και της *Ερωφίλης* στην προφορική παράδοση είναι τόσο έντονη που πρέπει να υπήρχε εκτεταμένη αντιγραφική δραστηριότητα και κυκλοφορία των χειρογράφων πριν από την άλωση της Κρήτης, που άρχισε το 1645. Αυτό είναι προφανές στην περίπτωση της *Ερωφίλης*⁹⁹. Αν πάλι το περί ου ο λόγος λογοτεχνικό έργο είναι θεατρικό, πρέπει να υπολογίζουμε και σε θεατρικές παραστάσεις στις μεγάλες πόλεις της Κρήτης¹⁰⁰.

Αυτό πρέπει να συμβαίνει στην περίπτωση του *Φιορεντίνος και Ντολτσέτα*, εφόσον δεν υπάρχει χειρόγραφο¹⁰¹. Στην ανέκδοτη *Ιστορία της Κρήτης* του Ανδρέα Κορνάρου υπάρχουν ορισμένες περιγραφές της πολιτιστικής ζωής στις καλοκαιρινές επαύλεις των μεγάλων γαιοκτημόνων, που επίσης θα μπορούσαν να είναι σημεία πολιτισμικών ανταλλαγών ανάμεσα στον λαό

95. Στ. Κυριακίδης, *Η γένεσις του νεοελληνικού διστίχου και η αρχή της ισομετρίας μορφής και περιεχομένου εν τη δημόδει ποιήσει*, Θεσσαλονίκη 1947.

96. Βλ. για λεπτομερή συζήτηση Puchner, *Ερωφίλη*, ό.π., σ. 215-235.

97. Κυριακίδης, ό.π.

98. R. Beaton, *Folk poetry of modern Greece*, Cambridge 1980.

99. Πρόσφατα βρέθηκε νέο χειρόγραφο στο Birmingham (A. Vincent, «A Manuscript of Chortatses' "Erophile" in Birmingham», *University of Birmingham Historical Journal* 12/2 (1970) 261-267).

100. Puchner, «Θεατρολογικά προβλήματα», ό.π.

101. Manusakas/Puchner, ό.π.

και τη μεσαία και ανώτερη τάξη στην εποχή της Ενετοκρατίας¹⁰². Η προφορική παράδοση πρέπει να ήταν ήδη καλά εδραιωμένη τον 17ο αιώνα, όπως αποδεικνύεται από τα δύο πρώτα μας παραδείγματα. Κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας τα πράγματα αλλάζουν: η λογοτεχνική παραγωγή σταμάτησε, διαβάζονταν όμως τα βενετσιάνικα δημώδη βιβλία. Μετά τη μαζική έξοδο της λογιόσύνης από το νησί το 1669¹⁰³ παρέμειναν εκεί κυρίως αγράμματοι άνθρωποι, έτσι ώστε η φωναχτή ανάγνωση μπροστά σε αγράμματο ακροατήριο να είναι, όπως φαίνεται, ο κανόνας. Η φωναχτή ανάγνωση πάλι κέντριζε την αμιγώς προφορική παράδοση, που θα ήταν έντονη στο απομονωμένο και κάτω από ξένη κυριαρχία νησί.

Αυτή την εποχή η κρητική λογοτεχνία διαδίδεται από τους μεγάλους βενετσιάνικους εκδοτικούς οίκους, του Μπόρτολη, του Γλυκή και άλλων¹⁰⁴, και γίνεται γνωστή και προσλαμβάνεται όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και στη μακρινή Ρουμανία της Εποχής των Φαναριωτών¹⁰⁵.

Ας μην ξεχνάμε ότι και ο δάσκαλος του περίφημου Dimitrie Cantemir, ο Ιερεμίας Κακαβέλας, ήταν από την Κρήτη¹⁰⁶. Ενδιαφέρον είναι ακόμα το γεγονός ότι για έναν αιώνα σχεδόν η κρητική διάλεκτος ήταν η λογοτεχνική γλώσσα των ελληνοφώνων. Αυτή η ευρεία πρόσληψη της κρητικής λογοτεχνίας στα Βαλκάνια περιορίζεται μόνον από τις νέες ιδέες του διαφωτισμού¹⁰⁷. Μόνον ο *Ερωτόκριτος* επέζησε ως μια συγκινητική ιστορία αγάπης σε μορφή φτηνού λαϊκού βιβλίου που διαβάζεται από υπηρέτριες, όπως θυμάται ο Γιώργος Σεφέρης από τα νιάτα του στη Σμύρνη¹⁰⁸.

102. Manusakas/Puchner, *ό.π.*, σ. 179.

103. Πράγμα που γίνεται προφανές από την παράδοση των χειμένων των περισσότερων έργων της κρητικής λογοτεχνίας. Τα περισσότερα χειρόγραφα προέρχονται από την περιοχή των Επτανήσων.

104. Για βιβλιογραφία σχετικά βλ. σημ. 29.

105. Βλ. π.χ. H.W. Held, *Die Phanarioten, ihre allmähliche Entwicklung zur fürstlichen Aristokratie bis zu deren Untergang 1821*, διδ. διατρ., Βέρονη 1920· W. Th. Ebert, «Zur griechisch-rumänischen Symbiose der Phanariotenzeit», *Beiträge zur Südost-Europa-Forschung*, Μόναχο 1966, σ. 391 κ.ε. (όπου και βιβλιογραφία).

106. A. Camariano-Cioran, «Jérémie Cacavelas et ses relations avec les principautés roumaines», *Revue des études sud-est européennes* 3 (1965) 165-190.

107. H. Sundhasson, *Der Einfluß der Herderschen Ideen auf die Nationsbildung bei den Völkern der Habsburger Monarchie*, Μόναχο 1973· F. Valjavec, *Geschichte der deutschen Kulturbeziehungen zu Südosteuropa. III. Aufklärung und Absolutismus*, Μόναχο 1958.

108. Γ. Σεφέρης, *Δοκιμές*, Αθήνα 1962, σ. 208 κ.ε.